

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ АНТИУТОПІЇ В РАДЯНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ В ПЕРІОД ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

Т.П. Боровець,

*Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка,
м. Дрогобич*

У статті розглядається жанрова структура і розвиток європейської літератури у часи панування тоталітарних режимів. Також аналізуються особливості розвитку радянської літератури як жанру європейської літератури ХХ століття.

Ключові слова: *радянська література, тоталітаризм, художня література, антиутопія.*

Культура ХХ ст. вважається дуже складним явищем в історії світової культури. Її розвиток відбувається у надзвичайно бурхливому політичному контексті: світові війни, революції, тоталітарні режими, „холодна війна”, криза і крах соціалістичного ладу, розпад на початку століття Австро-Угорщини, у кінці століття - Радянського Союзу, військові конфлікти, соціальні потрясіння, які витісняли на задній план духовні цінності і спричиняли їх руйнування.

У порівнянні з попередніми епохами ХХ ст. є надзвичайно різноманітною і різнобарвною літературною добою. Поряд із виникненням розмаїття жанрів і стилів, літературних груп і течій, шкіл, помітною є криза духовності, що характеризується відчуженням мас від культурних надбань нації та витісненням духовних цінностей. Провідною темою світового мистецтва цього століття стали причини й наслідки війни, а події цього періоду спричинили низку історичних паралелей. Ідеальні образи досконалого устрою – утопії – відіграють надзвичайно велику роль не лише в історії, а й у мистецтві. С. Грабовський вважає, що тоталітарні утопії сягли панування у тих державах, у яких нація як цілісність ще не довершила свого усталення, у яких існує розрив між культурною елітою й культурою мас. Культурні цінності здаються слабкими й незначними об'єднати навколо себе націю. У пошуках чинників стабільності нація звертається до держави [1, с. 77-78]. Як слушно зазначає Леонід Люкс, тоталітарна людина є європейським феноменом, продуктом однієї з найглибших криз європейської культури, яка досягнула свого розквіту в першій половині ХХ століття. Це була зрада елітних цінностей, які протягом століть нагромаджували європейську культуру [2].

Об'єктом дослідження послужила європейська література ХХ століття.

Предметом вивчення є особливості жанрової структури європейської літератури в період панування тоталітарних режимів ХХ століття.

Мета роботи - встановлення особливостей розвитку антиутопії в радянській літературі як жанру європейської літератури ХХ століття.

Тоталітарна ідеологія впливає на культуру, науку, освіту тощо. Тоталітарне суспільство знищує будь-яку творчу індивідуальність, а в такому суспільстві творчість залежить від взаємин з правлячою елітою. Незважаючи на географічні, територіальні, етнічні, національні та політичні розбіжності тоталітарних країн, тоталітарна культура, яка виникла у 20 – 40-х рр., була дуже подібною, оскільки трималася на „пропаганді монополізованої партійної ідеології, воєнізованому жорстокому порядку” [3, с. 260], а „реальність перетворилась у великий, безмежний у часі та просторі „витвір мистецтва” [3, с. 260]. Усі тоталітарні режими були подібними у спільних прийомах і методах „культурної роботи” (управління закладами культури, маніпуляція свідомістю, культурно-ідеологічною кампанією тощо) [3, 261].

Говорячи про європейську літературу ХХ ст., слід окремо зупинитися на радянській літературі. Революція і громадянська війна не перервали літературний процес Радянського Союзу, а навпаки: 20-ті роки ХХ ст. характеризуються вибухом яскравого літературного життя, виникненням різноманітних течій та творчих груп. Однак ситуація різко змінилася після зосередження влади в руках Сталіна на рубежі 20 – 30-х років ХХ ст. Постанова ЦК ВКП (б) від 23 квітня 1932 року „Про перебудову літературно-художніх організацій” ліквідувала багаточисленні літературні організації та групи. Утвердження жорстоких канонів та сильної критики художньої літератури негативно впливали і навіть руйнували розвиток культури, характерної для радянського періоду. Багато письменників було репресовано і знищено, інші емігрували. У творі „Чому я не хочу вертатись до СРСР?” (1946) І. Багрянний пише, що „підгорнувши Україну, большевизм поставив своїм завданням зденационалізувати її, знищити її духовно й національно, прагнучи зробити з многонаціонального СРСР єдину червону імперію” [4, 569].

Загалом літературний процес ХХ ст. як культурної епохи за радянського періоду був деформований, а 20 – 30-ті роки ХХ ст. є переломними, оскільки під впливом Сталіна відбувся перехід від літературних дискусій 20-х років до тоталітарного мистецтва. Література цього періоду вивчається в рамках методу „соціалістичного реалізму”, для якого характерне зрощення з ідеологією.

Революції 40-х років ХХ ст. у Східній Європі, зростання комуністичного й робітничого руху спричинили поширення соціалістичного реалізму, основними рисами якого є присутність героя-комуніста, відображення комуністичних ідей, оцінка життя з точки зору марксизму-ленінізму. У 50 – 60-х роках ХХ ст. розгорнулася кампанія проти абстракціонізму, інакомислення, але насправді це була боротьба проти всіх авангардних течій. Вона призвела до ігнорування творчості митців, яка не входила в рамки соцреалізму. Це стало причиною масової еміграції діячів мистецтва з соціалістичної системи. Такою була доля О. Солженіцина, Б. Пастернака, І. Багряного, У. Самчука, О. Стефановича, В. Барки, Ю. Клена, С. Гординського, О. Тарнавського, М. Щербака та багатьох інших. Саме такі компоненти культури й діячі, які вважалися „зайвими”, „непотрібними”, „шкідливими” й „небезпечними”, і ставали, таким чином, носіями антитоталітарних тенденцій в історії культури і сприяли внутрішньому розпаду і кризі тоталітаризму [3, с. 261].

У Радянському Союзі усіма засобами насаджувався соціалістичний реалізм. Постанова ЦК ВКП(б) 1932 р. „Про перебудову літературно-художніх організацій” надовго визначила долю радянської літератури. Ця постанова була основою безмежного втручання держави у літературно-мистецьке життя. У 20-ті роки ХХ ст. прокотилася перша хвиля репресій проти творчої інтелігенції СРСР, але у 1936-1939 рр. було завдано найбільших ударів. Ще страшнішою бідою для тоталітарного суспільства був голодомор, проблеми якого розглядали у своїх творах О. Кобець, В. Захарченко, В. Барка, О. Гончар, А. Гудима, А. Діамаров, П. Лановенко, І. Онищенко, М. Потупейко, У. Самчук, І. Стаднюк, М. Стельмах, В. Трубай, В. Чапленко, К. Ластівка, А. Любченко та багато інших представників вітчизняної літератури.

Аналогічні процеси утисків тоталітарного режиму спостерігаються також у німецькій літературі. З цією метою були створені спеціальні органи: Міністерство пропаганди на чолі з Геббельсом, здійснювало жорстокий контроль над духовним життям країни. Тих, хто не підкорявся фашистській ідеології і висловлював невдоволення, чекала фізична розправа. Це стало причиною еміграції таких письменників, як Б. Брехт, Е. Вайнерт, А. Зегерс, Т. і Г. Манн, Е.-М. Ремарка, Л. Фейхтвангер, А. Цвейг, К. Ясперс, Е. Фром та інших.

Діячі культури, які вважалися небезпечними та шкідливими, стали носіями антитоталітарних тенденцій у посттоталітарній історії культури. Завдяки їм народжувався антифашизм та антирадянські тенденції.

У цей час тоталітаризм стає, перш за все, проблемою суспільного, мистецького та політичного буття. У нацистській Німеччині та в Радянському Союзі, принаймні перед голокостом, питання контролю письменників неминуче домінувало у предметі і формі літератури. У творчості італійських письменників помітними стали трагічні тони. Герої художніх творів були здебільшого відчайдушними. Тут спостерігався відхід від соціальної тематики, захоплення формою та байдужість до змісту.

Тоталітарний тип мислення, що сформувався на той час у культурній, а отже, у літературознавчій площині, заперечував існування поглядів, відмінних від офіційно декларованих постулатів. У періодиці часто з'являються тези: „Що менше мистецтва в мистецькому творі, то цей твір менш шкідливий” [5].

Слід зазначити, що в Західній Європі після поразки нацистської Німеччини в Другій світовій війні стрімко зростає кількість фільмів, літературних, критичних і наукових творів, виставок і пам'ятників, які вшановували жертв Голокосту і показували, як така нелюдська система могла виникнути в „цивілізованих” країнах.

Політична зацікавленість письменників відображається у таких творах, як „Ферма тварин”, „1984” Дж. Орвела, „Як сльоза в океані”, „Аналіз тиранії” М. Шпербера, „Спляча п'ятьма” А. Кестлера, „Один день Івана Денисовича”, „Мотрин двір”, „Випадок на станції Шепетівка”, „Архіпелаг ГУЛАГ” О. Солженіцина та інших.

Художня література мала великий вплив на суспільну свідомість, саме тому правлячі тоталітарні режими намагалися спрямовувати її у вигідне русло. Письменники часто опинялися в центрі політичних подій, їхній талант і сила волі дозволяли показувати правду історії. Особливо нелегко доводилося письменникам, які творили в державах з утвердженим тоталітарним режимом. Такі письменники, як Е. Хемінгуей, М. Залка, Дж. Орвел, М. Кольцов, Т. Манн брали активну участь у політичній діяльності та воювали на боці Іспанії. Значний відгук дістав антифашистський і антивоєнний рух. Р. Роллан, який багато років прожив у Швейцарії, повернувся до рідної Франції в найнебезпечніший момент наближення фашистської загрози. Поет А. Мальро став активним учасником руху Опору, а Томас Манн емігрував після приходу Гітлера до влади в Швейцарію й очолив там антифашистський комітет. Багато радянських письменників були військовими кореспондентами, серед них, наприклад, І. Еренбург, якого Гітлер оголосив особистим ворогом „третього рейху”. У роки „холодної війни” письменники не раз збирали конгреси на захист миру.

Серед митців, які стали жертвами сталінського терору, слід згадати М. Семенка, М. Куліша, В. Поліщука, Г. Косинку, І. Бабея, О. Мандельштама, Б. Пільняка, В. Сосюру, О. Довженка, А. Ахматову, М. Зощенка, Б. Пастернака, І. Бродського, О. Гончара, М. Хвильового та багато інших.

До важливого висновку прийшли представники російського літературознавства, які вважають, що більшовицький проект – це утопія. Характерною рисою тоталітаризму є прагнення до утопії – ідеального суспільства. Тоталітарні утопісти своїм покликанням вважали створити новий, ідеальний світ на цій землі.

У багатьох працях утопія розглядається як художній насамперед літературний жанр, або в більш широкому філософському контексті як загальнокультурний феномен. Цей літературний жанр вважається одним із найстародавніших теоретичних уявлень про структуру держави й

державне правління. Першим, хто відкрив утопію як теоретичну модель ідеальної держави, був давньогрецький філософ Платон (IV ст. до н.е.). Розвиток утопії пов'язаний з Т. Мором, Т. Кампанеллою, Ф. Беконем, Шарльом Фурье, Робертом Оуеном, Н. Г. Чернишевським та іншими. Вони говорили про ідеальне майбутнє, у якому панує справедливість, рівність та мир. У XIX ст. утопія почала набувати вигляду не уявної моделі державної організації, а закономірного етапу історичного розвитку.

На думку деяких дослідників, антиутопія є логічним продовженням утопії і може бути віднесена до цього напрямку. Проте класична утопія та антиутопія відрізняються тим, що перша описує ідеальне суспільство та його позитивні сторони, а остання – застереження від можливого страшного майбутнього, виявляє негативні риси й тенденції, ознаки тоталітарного суспільства. Вперше слово дистопія (антиутопія) було вжите англійським філософом та економістом Джоном Стюардом Мілем у 1868 році. Термін антиутопія з'явився в радянській та англомовній літературі лише у 60-х роках XX ст.

Виникнення жанру антиутопія було спричинене світовими війнами, хвилями репресій, насильства і тоталітаризму. Наслідки неправильного розвитку показані у романах Дж. Орвела „1984” і Р. Бредбері „451 градус за Фаренгейтом”. О. Хакслі у романі „Чудовий новий світ” показує, що відбувається, коли наука ставиться вище етики. Романи А. Кестлера „Спляча п'ятьма”, Дж. Орвела „1984” і Є. Замятіна „Ми” можна розглядати як конкретизацію ідеального типу: особливості тоталітарних диктатур стали основою описання життєвих обставин, внаслідок чого виникає образ-антиутопія.

У зарубіжній літературі відомими антиутопіями XX століття вважаються „Прекрасний новий світ” (1932) Олдоса Хакслі, „Ферма тварин” і „1984” (1949) Джорджа Орвела, „Острів Пінгвінів” (1908) Анатолія Франса, „Повернення із зірок” (1965), „Футурологічний конгрес” (1971) Станіслава Лема, „Залізна п'ята” (1908) Джека Лондона, „Механічний апельсин” (1962), „Жадаюче насіння” (1962) Ентоні Берджеса, „451 градус за Фаренгейтом” (1953) Рейя Бредбері, „Утопія 14” („Механічне піаніно”) (1932) Курта Воннегута, „Час, що звихнувся” (1959) Філіпа Діка, „Перевернутий світ” (1974) Кристофера Пріста, „Навіщо їх кликати назад з небес” (1967) Кліффорда Саймака, „Спляча п'ятьма” (1940) Артура Кестлера та інші. Серед російських представників цього жанру варто виразити Євгена Замятіна „Ми” (1920), Андрія Платонова „Котлован” (1930) і „Чевенгур” (1929), Володимира Войновича „Москва 2042” (1987), Олександра Солженіцина „Один день Івана Денисовича” і „Мотрин двір” (60-ті рр. XX ст.), „Архіпелаг ГУЛАГ” (1974), Валерія Брюсова „Республіка Східного Хреста” (1905), Абрама Терца „Любимов” (1963), Юлія Данієля „Говорить Москва” (1962), Тетяну Толсту „Кись” (1986-2000), Івана Єфремова „Година Біка” (1968) та інших.

Художня література від Є. Замятіна до А. Зинов'єва, використовуючи форму антиутопії, дала найбільш важливі й послідовно прописані, продумані конструкції тоталітарних соціумів. Хоча акцент при цьому робився на подавлення будь-яких людських і культурних цінностей, крім ідеологічних, надзвичайно важливу роль мала інтерпретація феномену інституційної брехні, природи мови тоталітаризму, перш за все Дж. Орвелом і В. Клемперером. Літературознавці Р. Гальцева та І. Рознянська відзначають, що „антиутопічний роман, який знайшов своє відображення в літературі, і є описанням людського існування „нового порядку” [7, с. 53].

Література XX ст. пронизана контрастами. Це збереження традицій минулого, виникнення цілком нових жанрів та розвиток тих, які виникали впродовж літературної історії. Роль реалізму, психологізму та

соціального аналізу, як і в попередній епосі, займала важливе місце в літературному процесі. Це можна побачити у творах Р. Роллана, Т. Манна, Дж. Голсуорсі, М. Шолохова, В. Фолкнера, І.О. Буніна, К.Г. Паустовського та В. Набокова.

Розрив з традиціями минулого можна побачити в появі літератури „потому свідомості”, представниками якої є Дж. Джойс, М. Пруст, Г. Гессе та інші. Значного розвитку набула історична романістика. Письменники звертались до цього жанру, намагаючись знайти в історії відповіді на повсякденні запитання. У цей самий час значного поширення набуває література абсурду і жанр наукової фантастики, який зародився ще у ХІХ ст. Фантасти надавали своїм творам антиутопічного забарвлення, показуючи людям можливе самознищення і саморуйнування на шляху до світлого, безтурботного майбутнього.

ХХ століття увійшло в історію як період, відомий створенням шедеврів у різних галузях культури. Загальна єдність, цілісність суспільства і його культури досягалася при тоталітаризмі за допомогою соціокультурного механізму селекції, який заперечував і викорінював все те, що суперечило художньо-політичному проекту ідеальної держави, заважало її функціонуванню, росту і величі. Культурі відводилася роль „придатку політики”, „служниці” режиму. Таким чином, інтелігенція, діячі культури і вчені в тоталітарному суспільстві ставали об'єктом цілеспрямованої селекції, оскільки поряд з партійною елітою відібраних і благонадійних учених, письменників, художників тощо формувалися так звані вороги, антинародники, ідейно незрілі, які потребували насильницького вигнання та „перевиховання” [3, с. 260, 261].

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ АНТИУТОПИИ В СОВЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ В ПЕРИОД ТОТАЛИТАРНОГО РЕЖИМА

Т.П. Боровец

Статья рассматривает жанровую структуру и развитие европейской литературы во времена правления тоталитарного режима, а также анализирует особенности развития советской литературы как жанра европейской литературы XX столетия.

Ключевые слова: советская литература, тоталитаризм, художественная литература, антиутопия.

PECULIARITIES OF DYSTOPIAN DEVELOPMENT IN SOVIET LITERATURE IN THE PERIOD OF THE TOTALITARIAN REGIME

Т.Р. Borovets

The article deals with genre structure and development of European literature in totalitarian times, dystopia in particular, and politically interested authors and their oppression. Dystopia development peculiarities in Soviet literature as a European genre of the XX-th century literature are established.

Key words: Soviet literature, totalitarianism, belles-lettres, dystopia.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Грабовський С. Утопія, тоталітаризм і свобода /С. Грабовський // Сучасність. – 1995. – № 1. – С. 77-78.
2. Люкс Л. Тоталітарна личність в контексті Новітньої історії Росії і Німеччини: пер. Алексея Рыбакова // Весник Європи. – 2001. – №3.
3. Культурологія ХХ століття. Енциклопедія: 2 т. – СПб.: Універсальна книга: „Алетейя”, 1998. – Т. 2 - С. 260.
4. Багряний І. Вибрані твори: у 2 т. / І. Багряний. - К.: Юніверс, 2006. – Т. 2. - С. 569, 666-667.
5. Скрипник Л. Література / Л. Скрипник // Нова Генерація. - 1929. - № 5.
6. Гальцева Р. Поиски человека / Р. Гальцева, И. Рознянская // Новый мир. – 1998. – № 12. – С. 53.

Надійшла до редакції 1 грудня 2009 р.